

СЛАВЕТНІ ІМЕНА СІВЕРЯНЩИНИ: РОМАН РАКУШКА-РОМАНОВСЬКИЙ (Самовидець)

Однією з найвидатніших історіографічних пам'яток й одним з найдостовірніших історичних джерел 17 століття є, безперечно, «Літопис Самовидця». Твір є чи не винятковим за своєю самобутністю явищем української писемності. Як історичне джерело, літопис містить повідомлення про такі події та явища, згадки про які нерідко не збереглися в жодних інших документах або передані тенденційно, з фактичними помилками. Завдяки літопису відтворено чимало цікавих і повчальних сторінок вітчизняної історії, якої б могли, за відсутності інформації про них у Самовидця, назавжди загубитися під товщею століть, стати недоступними для нащадків. Але — парадокс історії — і на сьогодні нам достеменно невідомо: хто є автор твору, що заховав своє ім'я під літературним псевдонімом «Самовидець»?

Дослідники висловлюють різноманітні гіпотези щодо авторства цієї визначної пам'ятки української літератури. Найбільше прибічників серед учених набрала здогадка, вперше висловлена гімназійним товаришем П. Куліша — П. Сердюковим, який вбачав автора твору в особі генерального підскарб'я Війська Запорозького, брацлавського протопопа і стародубського священика Романа Ракушки-Романовського. У тому, що саме Ракушка-Романовський був автором цього цінного історичного твору, переконує його життєвий шлях, наповнений численними важливими подіями та несподіваними поворотами долі, що давало йому можливість майже завжди перебувати у самому вирі українського політичного життя другої половини 17 століття, отримувати таким чином важливу, під час унікальну інформацію з перших рук.

Народився Роман Ракушка-Романовський близько 1622 року в родині українського православного шляхтича, вихідця з Правобережжя, з Уманщини. Герб Ракушок-Романовських містив зображенні хреста на щиті, поряд з яким знаходилися дві літери «Р». Щоправда, сам Роман Ракушка деякий час уживав на своїй печатці інший символ — рак на літерах «РР»,¹ що дало підстави деяким дослідникам висловити сумнів щодо шляхетських прав родини, представник якої змінював родовий знак.²

Ймовірним місцем народження Романа Ракушки був Ніжин, куди його батько Онисько переселився «на слободу» саме в цей час, десь на початку 20-х років. У Ніжині Романовські пристали до козацького стану і з 30-х років Онисько Романовський вже входив до складу ніжинської козацької старшини. Початок Національно-визвольної війни Роман Ракушка-Романовський зустрів як козак першої полкової сотні Ніжинського полку.³ Належність молодого Ракушки до цієї сотні свідчить про його неабиякі здібності та авторитет серед місцевих козаків, оскільки до її складу входили найбільш визначні представники ніжинського козацтва, які в майбутньому відігравали значну роль в історії краю.

І дійсно, дуже скоро розпочалася стрімка службова кар'єра Ракушки-Романовського. У 1654—1655 роках Романовський входить до складу полкової старшини Ніжинського полку, посівши посаду «ревізора скарбу Войскового» та «дозорцы скарбу войскового в полку Нежин-

ском».⁴ У цей час він керує переважно млинарством, організовує фінанси в полку. У 1656 році Ракушка-Романовський перебуває при війську Івана Нечая в Білорусі, виконуючи обов'язки наказного полковника ніжинського. Тут він потрапляє в епіцентр українсько-російських змагань за обладнання землями Південної Білорусі. З літа 1656 року стосунки між козацькою адміністрацією та царськими воєводами вкрай загострюються й уряд Олексія Михайловича ставить перед українським керівництвом вимогу про відкликання Нечая з військами з білоруських земель, повернення в попередній стан записаних у козацький компут місцевих селян і міщан. Тобто мова йде про повну ліквідацію білоруської козаччини та, відмову Чигирин від територіальних здобутків у даному регіоні. Бажаючи закріпити за Українською державою землі Південної Білорусі, населення яких визнало зверхність гетьмана Богдана Хмельницького, Нечай вдається до різних способів, у тому числі наприкінці серпня відправляє до Царської ставки в Ризі наказного ніжинського полковника Ракушку-Романовського, покладаючи на нього завдання спробувати в ході переговорів дещо знизити рівень напруги в стосунках сторін і переконати царя в доцільності збереження козацьких військових залог у Білорусі. Покладену на нього місію Ракушка-Романовський виконує блискуче і результатом його тривалого перебування в царській ставці стає грамота Олексія Михайловича від 14 вересня 1656 року, в якій визнається білоруська козаччина — «а которые старые козаки, и тем велено быть в козаках по прежнему», та знімається категорична вимога щодо виведення військ Нечая з Білорусі.⁵

Після успішного виконання дипломатичної місії в Ризі ім'я Ракушки-Романовського на деякий час зникає з поверхні політичного життя в Україні, аж поки знову не вчирнає навесні 1658 року, на цей раз у контексті українсько-кримських переговорів. Ймовірно, Ракушка-Романовський був у числі тієї старшини, яка підтримувала курс нового гетьмана на незалежнення Української держави з-під влади московського царя. І коли в Україні розгортається полум'я громадянської війни, а царський уряд відмовляється надати гетьману дійову допомогу для приборкання бунту полтавського полковника та кошового отамана Запорозької Січі Я. Барабаша, Ракушка-Романовський, як довірена особа Виговського, бере участь у переговорах з представниками кримського хана щодо: поновлення українсько-кримського союзу. Після укладення союзного договору Ракушка-Романовський, який на той час перебував на посаді ніжинського сотника, за дорученням гетьманського уряду, разом з Левком Бутом, їздив на кочовище до Орди, на Цибульник, де ханський: повірений Карамбей, мурзи та Орда склали присягу «на братство» з Україною.⁶

Приборкавши за допомогою татар заколот Пушкаря, Виговський проте не зміг забезпечити у державі спокій та добитися гарантій невторчання зовнішніх сил у її справи. Пішовши на укладення Гадяцької угоди з Річчю Посполитою, що декларувала створення конфедерації вільних народів польського, литовського та українського, гетьман не зміг довести справу до кінця так, щоб не завдати шкоди українським інтересам. Остаточна редакція угоди, ратифікована польським сеймом, зводила нанівець українську автономію, перекреслювала здобутки Національно-визвольної війни. Загроза реставрації фільварко-панщинної системи господарства й кріпацтва, відтіснення козацтва від політичної влади в країні це зумовлює зростання антигетьманських настроїв, результатом чого стає повстання проти Виговського, що наприкінці літа 1659 року вибухнуло на Лівобережжі.

Ніжин був одним з центрів антигетьманського виступу і, цілком ймовірно, що, Ракушка-Романовський виступає одним з його організаторів. Принаймні після переможного його завершення він отримує уряд

полкового судді й у вересні 1659 року в цьому званні, вирушає до Москви в складі української делегації «в винах своих бити челом». 7 4 жовтня українські послы прибули в Москву, а 9 жовтня цар їх «пожалував к руке». Після урочистої аудієнції учасникам української делегації було роздано царські подарунки. Причому, Роман Ракушка отримав лише «3 пары соболей, по 5 рублев, сукно одинец, денег 10 рублев». У той час, як посланці Чернігівського полку отримали «по 40 соболей, 30 рублев, отглас, сукно лундыш, денег 20 рублев», дарма, що вони були тільки сотниками, тобто займали нижчі, порівняно з Ракушкою-Романовським, посади. Аналізуючи цей епізод, дослідники цілком слушно вбачають у ньому не випадковий збіг обставин (що навряд чи було можливим, зважаючи на відому суворість московського придворного етикету), а навмисний вчинок, обумовлений колишньою близькістю ніжинського судді до гетьмана Виговського.⁸ Під наступним роком знову зустрічаємо згадки про діяльність Ракушки-Романовського на ниві дипломатії. Разом з Ф. Коробкою, В. Золотаренком і К. Матютою він входить до складу посольства, запрошеного в Борисів для участі в роботі комісії по демаркації російсько-польського кордону. Причому, деякі дослідники вважають, що фактичним главою делегації був саме Ракушка-Романовський, а не ніжинський полковник Золотаренко чи генеральний обозний гетьмана Богдана Хмельницького Коробка.⁹

Приблизно в цей же час ніжинський полковник Золотаренко просить у царя пожалувати Ракушку-Романовського в Новгород-Сіверському повіті «селом Кистером з млинами и- иними принадлежностями, а в нем крестьянских дворов со сто».¹⁰ І, якщо осавулу Л. Буту та глухівському сотнику П. Уманцю, за яких також клопотався полковник, Олексій Михайлович має надати, то Ракушці-Романовському, знову ж таки, напевно, пам'ятаючи його близькість до Виговського, у наданні було відмовлено.¹¹

Після укладення Юрієм Хмельницьким 1660 року Слободищенського трактату з Польщею та відмовою лівобережної старшини на цій підставі визнавати надалі його зверхність, на Лівобережжі розгортається непримирима політична боротьба старшинських угруповань за об'єднання булавою володаря «сьотобічної» (тобто — Лівобережної) України. Роман Ракушка також активно включається в цю боротьбу, підтримуючи кандидатуру В. Золотаренка. За відсутності останнього в Ніжині він деякий час виконує обов'язки наказного полковника, їздить з важливими дорученнями до головнокомандуючого царськими військами в Україні князя Г. Ромодановського. У березні 1662 року за дорученням Золотаренка відвідав Москву, намагаючись добитися від керівництва останньої дозволу на проведення гетьманських виборів в Україні. Коли ж на противагу В. Золотаренку та Я. Сомку, як висуванцям старшинських кіл, козацькі низи висувають претендентом на булаву кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького, Ракушка-Романовський активно починає підтримувати кандидатуру переяславського полковника Сомка, який мав, у порівнянні із Золотаренком, значно кращі шанси на успіх.

На «Чорній раді» 1663 року під Ніжином також бачимо Ракушку-Романовського в таборі «значних», «кармазинових» козаків. Як відомо, перемогу на раді здобув Брюховецький. Його опонентів — Сомка та Золотаренка, а також їх найближчих дорадників було заарештовано і невдовзі страчено. Ракушці-Романовському, який спочатку підтримував кандидатуру ніжинського, а згодом — переяславського полковників, вдалося не лише уникнути трагічної долі його соратників, але й зробити в гетьманство Брюховецького блискучу службову кар'єру, ввійшовши до складу українського уряду. Дослідники губляться в здогадках, що стало для Ракушки-Романовського своєрідною індульгенцією, яка зня-

ла з нього «гріх» колишнього близького співробітництва із суперниками Брюховецького, а також, які теперішні заслуги ввели його до кола близького оточення гетьмана. Можливо, Ракушку-Романовського врятував від помсти Брюховецького єпископ Мефодій, який у той час ще зберігав за собою великий вплив на гетьмана? Можливо, він встиг своєчасно покинути табір Сомка і Золотаренка, та надати їх супернику якусь значну допомогу? А може, були якісь інші, невідомі нам, причини цього несподіваного зближення. Усе це залишається здогадками. Достеменно відомо лише те, що після Ніжинської ради Ракушці-Романовському вдалося зберегти за собою уряд сотника «Ніжинського Новоміського». А універсал полковника П. Рославця від 2 липня свідчить, що з цього часу Ракушка-Романовський одночасно обіймав і високу посаду «подскарбія Войска Запорозького енерального».¹²

Коли влітку 1663 року Брюховецький приймає рішення розділити найбільший на той час у Гетьманщині Ніжинський полк на три окремих політико-адміністративних одиниць, то виконання цього важливого завдання також покладається на Ракушку-Романовського. В цілому ж на гетьманство Брюховецького випадає розквіт державної діяльності Романа Ракушки-Романовського. Як генеральний підскарбій, він організовує фінансову справу Гетьманщини, регулює питання будівництва млинів, гут, рудень, контролює збирання з них до Військового скарбу податків. Спочатку він особисто опікувався господарськими справами лише Ніжинського, Стародубського та Сосницького полків. Із серпня 1663 року гетьман доручив підскарбію догляди ще за Київським, Прилуцьким, Лубенським і Полтавським полками, незважаючи на прохання останнього, «жебы того тяжару уменшил».¹³ Крім того, Ракушка-Романовський деякий час виконував ще й обов'язки наказного ніжинського полковника.

В оточенні Брюховецького Ракушка-Романовський репрезентував ту частину старшини, яка виступала за союз із Москвою, але при суворому дотриманні прав української автономії. Тому, вирушаючи восени 1665 року до Москви, Брюховецький не включає генерального підскарбія до складу досить чисельної української депутації, незважаючи на повну довіру до нього та блискучі дипломатичні здібності останнього. Політичні погляди Ракушки-Романовського не були таємницею для царського оточення. А тому генеральний підскарбій — член українського уряду, особа близька до гетьмана, не отримав від російського царя ні маєтків, ні дворянства. Хоч деякі інші старшини, які разом з Ракушкою-Романовським у цей час також залишалися в Україні, наприклад переяславський полковник Д. Єрмоленко та чернігівський полковник Д. Многогрішний, отримали шедрі царські пожалування.

Після підписання Брюховецьким Московських статей 1665 року становище України значно погіршується, її автономні права істотно урізаються царським урядом; в українські міста повсюдно вводяться російські військові залоги; їх утримання важким тягарем лягає на плечі місцевого населення; царським воеводам надається право суду та розправи в Україні (за винятком козацького стану, який і надалі залишався під юрисдикцією гетьманського правління). За таких умов на Лівобережжі зростають антимосковські настрої, які ще в більшій мірі посилюються після підписання Москвою Андрусівського перемир'я з Варшавою, що закріплювало територіальне розчленування Української держави. Авторитет гетьмана Брюховецького, з іменем якого в Україні пов'язувалась обмежувальна політика царського уряду, також стрімко падає вниз. І в оточенні гетьмана визріває задум розриву з Москвою. Активним учасником підготовки антимосковського повстання на Лівобережжі виступає і Роман Ракушка-Романовський. Саме його, разом з

єпископом Мефодієм, у січні 1669 року Многогрішний називав головним дорадником Брюховецького, що був посвячений в його потаємні плани.¹⁴ Захоплені в полон російськими військами під Почепом українські козаки також на допиті свідчили: «а про измену ведал с Иваном Брюховецким нежинский Романовский».¹⁵

І дійсно, восени 1667 року Ракушка-Романовський неодноразово зустрічався з єпископом Мефодієм у Ніжині, де, ймовірно, й обговорювалися деталі майбутньої акції. У листі Мефодія до Брюховецького, де містився заклик до виступу проти Москви, між іншим було написано й таке: «Пан Романовський, розумію, что тебе пространніе опишет, о чем ми говорили, а я свою мысль тебе объявляю, что мне своя отчизна мила».¹⁶ Після вибуху антиросійського повстання на початку 1668 року генеральний підскарбій бере активну участь в його розгортанні в Україні, в тому числі й у збройних сутичках з російськими військами.

Достеменно невідомо, чи зумів Ракушка-Романовський після вбивства під Опішнею, на Сербовому полі, 8 червня 1668 року Івана Брюховецького та проголошення Петра Дорошенка гетьманом об'єднаної України втримати за собою уряд генерального підскарбія. Більшість дослідників схиляються до позитивної відповіді на це питання.¹⁷ Цілком ймовірно, що Ракушка-Романовський деякий час входив до складу генеральної старшини. Принаймні, ще в кінці січня 1669 року Ракушка-Романовський згадується в документах як військовий підскарбій. Однак після того, як чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний проголошує себе сіверським гетьманом, становище Ракушки-Романовського істотно погіршується. З невідомих причин стосунки з новим гетьманом загострюються й останній розпочинає переслідування генерального підскарбія. А після того, як Многогрішний розпочинає зносини з Москвою про поновлення підданства цареві, Роман Ракушка-Романовський «тотчас на ту сторону Дніпра бігая и унося свое здорье зашол».¹⁸

Під час переселення на Правобережжя колишній член гетьманського уряду зазнав значних матеріальних збитків. Вільнонаймане, «охотне» військо, можливо, за наказом Многогрішного, пограбувало маєток Ракушки-Романовського в Погарі, захопивши при цьому «чотиреста осмачек хліба, шесть котлов великих, четыре коня, полтора ста свиней, дві саблі оправных позолочених, пятьсот золотых денег».¹⁹

Після переселення на Правобережжя Ракушка-Романовський чи то з огляду на розходження поглядів щодо перспективності українсько-кримського та українсько-татарського союзів, чи через особисту його близькість до Брюховецького в попередні часи, чи з яких-небудь інших невідомих нам причин, на службу до гетьмана Дорошенка не пристав, а вступив на духовну стезю — був рукоположений протопопом у Брацлав. Однак посвячення у священнослужителі для Ракушки-Романовського зовсім не означало відходу від активної політичної діяльності. Невдовзі за його безпосередньою участю відбулася подія, яка наробила так багато галасу в Москві та завдала чимало клопоту гетьману Многогрішному.

На початку 1670 року гетьман П. Дорошенко та єпископ Й. Шумлянський відправили Ракушку-Романовського до Царгорода, щоб він виклопотав там від Вселенського патріарха благословіння Й. Шумлянському на Львівську єпископію, на яку також претендував обраний частиною шляхти та братчиками Львова Є. Свистельницький. Спочатку царгородський патріарх Мефодій відмовився задовольнити клопотання Дорошенка та Шумлянського. Але після того, як Ракушка-Романовський привіз наказ від каймакана Кара-Мустафи, а згодом виклопотав позитивні резолюції й у самого турецького султана, владики був змушений видати Шумлянському диплом на Львівську катедру.

Успішно виконавши покладену на нього важливу місію, Роман Ракушка-Романовський не втримався від того, щоб не використати своє перебування в Царгороді у власних інтересах. Здобувши вплив на патріарха, він виклопотав у нього неблагословенну грамоту на свого особистого ворога гетьмана Лівобережної України Многогрішного. Патріарша грамота гласила: «Если Демко Игнатенко отдаст протопопу все, что взял, в целости, без отговорок, по доброй воли, то будет благословен, а если не захочет отдасть, то да будет отлучен от Бога, проклят и не прощен, мертвый да не разсыплется никогда, до уреченного суда; камни, дрова, железо да истлеют и разсыплются и земля разядется, он же никогда. И пожрет его земля, яко Дафана и Авирона, гроза Божия верху главы его, имене его и труды его да будут прокляты и да не у зреть счастья никогда»...²⁰

Після повернення з Царгорода Роман Ракушка-Романовський з Канева надіслав Многогрішному лист, в якому перераховував заподіяні йому збитки та утиски, вимагав їх відшкодування та задоволення. До листа було додано копію прокльонної грамоти патріарха, що супроводжувалась погрозою: «А буде вельможность твоя не похочеш, буду бити челом господину отцу митрополиту и пастырю моему, чтоб в церкви оголашено зде, а потом чтоб послано к преосвященному архиепископу Черниговскому, чтоб и тамо в церкви огласили».²¹

Лист брацлавського протопопа зчинив великий переполох у гетьманській резиденції, в Батурині. Многогрішний, шукаючи шляхи виходу із скрутної ситуації, звернувся до Москви, в Посольський приказ, запевняючи уряд Олексія Михайловича в тому, що його вини в пограбуванні майна Ракушки-Романовського немає, та благаючи допомогти звільнитися від «прокльону безвинного». На захист гетьмана виступив чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який також клопотався у Москві з приводу допомоги у знятті прокльону Вселенського патріарха.

Суспільний резонанс від події, що могла мати вкрай негативні наслідки не лише для репутації Многогрішного, а й стати загрозою спокою у краї в цілому, змусив Москву досить уважно поставитися до закликів гетьмана та архієпископа. На початку серпня 1670 року цар відправив до Методія свого спеціального посланця К. Христофорова, доручивши йому вирішення цієї вкрай делікатної місії. Після довгих умовлянь Христофорову вдалося таки виклопотати у патріарха благословенний лист Многогрішному. І по дорозі в Москву на початку 1671 року Христофоров спеціально заїжджав до Батурина, щоб там оголосити втішну для гетьмана новину.

Після випадку з прокльonom Многогрішному ім'я Ракушки-Романовського надовго губиться з поля зору дослідників. І лише під 1675 роком зустрічаємо згадку про те, що після спалення польськими військами Брацлава та руїни Правобережної України в цілому, Ракушка-Романовський повертається на терени Лівобережжя, де приймає Свято-Микільську парафію у Стародубі. На той час його особистий ворог Дем'ян Многогрішний не лише втратив гетьманську булаву, а й був висланий до Сибіру, а з новим правителем Гетьманщини — Іваном Самойловичем, стародубський священик зумів налагодити цілком нормальні стосунки. Колишня близькість до Брюховецького та участь в антимосковському виступі 1668 року, здається, не мали для Ракушки-Романовського будь-яких негативних наслідків.

Повернувшись на Лівобережжя, Ракушка-Романовський досить успішно займається господарськими справами. Спочатку він купив двір у Стародубі, згодом придбав хутір біля міста, а ще через деякий час — ще один, біля села Яремені, а також сіножать у Спаську та Яремені. Невдовзі гетьман Самойлович надав йому село Новоселки, яке відібрав

у стародубського магістрату. Крім того, Роман Ракушка-Романовський мав ґрунти, двори, ліс і сіножаті на Ніжинщині та тримав там у полковому центрі «комори стоячіє в ринку крамном, противно церкви святого Николая».²²

Однак не лише церковні та господарські справи займають у цей час Ракушку-Романовського. Дослідники схильні вважати, що саме після переїзду до Стародуба він приступає до написання свого літописного твору, якому судилося стати однією з найвидатніших пам'яток української історичної літератури другої половини XVII століття.

Першу частину праці, присвячену 1648—1675 рокам, Ракушка-Романовський писав, спираючись на власні спогади, можливо, зроблені раніше нотатки, а тому вона, по суті, є історичним дослідженням. Найбільша увага тут приділена, природно, подіям Національно-визвольної війни українського народу, що була рубіжною віхою в українській історії. На сторінках твору зображено політичну та військову діяльність Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Брюховецького, Павла Тетері, Тимофія Цицюри, Якимя Сомка та інших видатних діячів України. Досить рельєфно й достовірно автор змальовує вкрай драматичні, а нерідко й трагічні епізоди вітчизняної історії, за якими міцно закріпилася промовиста назва — Руїна.

Звістки про 1676—1702 роки Роман Ракушка-Романовський записував рівнобіжно подіям і тут його твір є класичним прикладом літописної традиції.

З осені 1701 року Ракушка-Романовський важко захворів і десь близько 1703 року його не стало. Похований він був, ймовірно, згідно із заповітом, в Стародубі, «в церкви святого Николая на лівом боці пред образом святой Троицы христьянским способом священническим».²³

Рід Ракушок-Романовських продовжував існувати ще й у XIX столітті, покіл не згас. Більш довговічним виявився духовний спадок Романа Ракушки-Романовського. Його твір у різноманітних списках поширювався впродовж усього XVIII і початку XIX століть по всій Україні, був відомий у Москві та Західній Європі, являв собою важливе джерело для написання літописів Григорія Грабянки, Самійла Величка, Якова Лизогуба, Олександра Рігельмана та ін. До ще більшого зростання популярності літопису Самовидця спричинила його публікація Осипом Бодянським у 1846 році. Ним захоплювалися М. Максимович і М. Костомаров, В. Іконніков і О. Левицький, І. Франко і Д. Багалій. Як історичне джерело його використовували І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Леся Українка, О. Довженко, З. Тулуб та інші митці. Панько Куліш назвав літопис Самовидця таким, що «не має нічого рівного собі серед українських джерел». Читаючи його сторінки, «оживала душа» в Тараса Шевченка. Глибоко переконаний, що до певної міри завдячуючи літопису Романа Ракушки-Романовського, не вмерла українська душа й, будемо сподіватися, відродиться й Україна.

Джерела та література:

- 1 Модзалевський В. Л. Перший підскарбій (1663 — 1669) Роман Ракушка // Зап. істор.-філол. відділу УАН. — Кн. 1. — К., 1919. — С. 23—24.
- 2 Петровський М. Н. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Харків, 1930. — С. 144.
- 3 Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном-Казимиром, сост. 1649 года, октября 16 дня. — М., 1875.
- 4 Модзалевський В. Л. Назв. праця. — С. 19.

- 5 Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1930. — Т. 9. ч. 2 — С. 1264 — 1265.
- 6 Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 78.
- 7 Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. — Чернигов, 1908. — С. 117.
- 8 Модзалевський В. Л. Назв. праця. — С. 27.
- 9 Оглоблін О. До питання про автора літопису Самовидця // Зап. істор. — філол. відділу УАН. — Кн. 7—8. — К., 1926. — С. 193.
- 10 Памятники, изд. Киевской Комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Ч. III, т. 3. — С. 425/426.
- 11 Модзалевський В. Л. Назв. праця. — С. 28.
- 12 Див.: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. — Т. 1, Полк Стародубский. — К., 1889. — С. 13.
- 13 Модзалевський В. Л. Назв. праця. — С. 38—39.
- 14 Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 8. — СПб., 1872. — С. 51.
- 15 Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 453.
- 16 Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 63—64.
- 17 Див.: Модзалевський В. Л. Назв. праця. — Кн. 2—3. — К., 1926. — С. 33—34; Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 233; Романовський В. Хто був Самовидець? // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 67.
- 18 Цит. за: Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 159.
- 19 Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 404—405.
- 20 Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Изд. «Общ. Польза». — Кн. 2, т. 3. — С. 413
- 21 Цит. за: Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 162.
- 22 Модзалевський В. Л. Назв. праця. — С. 56—57.
- 23 Петровський М. Н. Назв. праця. — С. 165.

